

Amsterdam werd overstroomd door arme Joden

Amsterdam kreeg in de zeventiende eeuw grote stromen behoeftige Joden te verwerken. De rijke Portugees-Joodse bovenlaag steunde hen met geld en goederen, maar de druk op de armenkassen werd al gauw te groot. Synagogen en liefdadigheidsverenigingen wierpen noodgedwongen steeds hogere drempels op voor hulp.

In: Historisch Nieuwsblad 4, 2009

Geertje Dekkers

'Zwijnen', *marranos*, werden ze genoemd: de Spaanse en Portugese Joden die zich in de loop van de vijftiende eeuw hadden laten bekeren tot het katholicisme. Eeuwenlang woonden Joden op het Iberisch schiereiland, toen moslims daar de macht in handen hadden. Maar in de loop van de vijftiende eeuw, toen de katholieken steeds meer islamitische bolwerken veroverden, maakte de inquisitie het Spaanse Joden steeds moeilijker. Een deel van hen vluchtte naar het tolerantere Portugal, maar ook daar werden ze eind vijftiende eeuw met geweld gedwongen zich te bekeren – *marrano* te worden.

Daarmee waren ze nog niet veilig. Ook in Portugal werd een inquisitie ingesteld, die joeg op onoprechte bekeerlingen. Steeds meer *marranos* vluchtten daarom naar elders in Europa, en in de late zestiende eeuw vestigden ze zich ook in de opstandige Noordelijke Nederlanden. Die stonden toen nog niet bekend als aantrekkelijk voor Joden. In de zestiende eeuw woonden hier kleine aantallen Joden, maar de beruchte hertog van Alva roeide hen – geheel in lijn met het Spaanse beleid – bijna uit en verbood Joden zich in de toekomst in de Nederlanden te vestigen.

Toen de eerste *marranos* naar de jonge Republiek kwamen, en vooral naar het snel groeiende Amsterdam, gingen ze daar wonen als christenen. Maar rond 1600 bekeerde een deel van hen zich weer tot het Jodendom, ook al was dat toen nog niet toegestaan. De synagogen die zij oprichtten, waren dan ook geheim.

Langzaam gingen steeds meer *marranos* over tot het Jodendom en op 8 november 1616 was er een doorbraak: de stad Amsterdam gaf de Sefardische (Spaans-Portugese) Joden toestemming hun religie te belijden, zolang dat maar in stilte en onopvallend gebeurde. Al snel liet het Amsterdamse stadsbestuur de eis van onopvallendheid varen, en daardoor konden Joden in de tweede helft van de zeventiende eeuw een aantal indrukwekkende synagogen bouwen – in een tijd dat katholieken hun kerken nog verborgen moesten houden.

De imposantste synagoge was de Portugese, ontworpen door Elias Bouman, aan het huidige Jonas Daniël Meijerplein, in de Joodse buurt. De opdracht kwam van de gemeente Talmud Tora, die in 1639 was ontstaan uit een fusie van drie verschillende gemeenten. De bouw begon in 1670, maar werd vertraagd vanwege het Rampjaar, twee jaar later, en door een orkaan. In 1675 kwam het pand gereed. Het was toen de grootste synagoge ter wereld en de bouw had maar liefst 185.000 gulden gekost. Ter vergelijking: een gemiddeld jaarloon bedroeg in die tijd 150 tot 200 gulden. Geslaagde Portugees-Joodse handelaren hadden geld, en dat mocht de rest van Amsterdam weten.

Belastingen

Maar de rijkdom was slechts één kant van het bestaan van de Amsterdamse Joden. Er was ook veel armoede. Aangezien Amsterdam geen maximum stelde aan het aantal Joden in de

stad was de gemeenschap geweldig gegroeid: van een paar honderd aan het begin van de eeuw tot 5000 à 7500 in de jaren 1670. Van hen waren ongeveer 2500 van Sefardische afkomst; de rest kwam uit Oost-Europa en werd Asjkenazisch genoemd.

Veel van de nieuwe Amsterdamse Joden kwamen geheel berooid aan, en het Amsterdamse systeem van armenzorg stond niet open voor Joden. De stad bemoeide zich zo min mogelijk met hen en bood de Joodse armen geen steun. De gevestigde gemeenschap moest de arme immigranten opvangen, temeer omdat armoede werd beschouwd als een vorm van overlast. En de Joden waren alleen welkom in Amsterdam zolang ze geen overlast veroorzaakten.

De armenzorg liep via de synagoge, want het was een religieuze plicht om anderen te helpen. Joden die veel geld gaven hoopten dat dit hun zielenrust zou bevorderen. Waarschijnlijk was dat de belangrijkste reden om geld te doneren, zoals bleek in 1666, toen Sabbatai Zevi, een rabbi uit het huidige Montenegro, zich voordeed als de messias. Zijn roem reikte tot Amsterdam, waar veel Joden geloofden dat het einde der tijden eraan kwam. Het leverde de synagoge ongekend hoge giften op.

Om de armenzorg te bekostigen hieven de bestuurders (de *parnassim*) van de Portugees-Joodse gemeenschap allerlei belastingen. Op de verkoop van koosjer vlees bijvoorbeeld (de *carniseria*), op vermogen (de *finta*) en op im- en export van goederen en de (ver)koop van effecten (de *imposta*). Daarnaast waren er collectes en een variant daarop, de *promessa*: toezeggingen voor donaties. Bovendien betaalden mensen aan de *parnassim* geld voor erefuncties in de synagoge.

De bedragen die hiermee gemoeid waren groeiden snel, net als het aantal arme Amsterdamse Joden. In het jaar 1640-'41 gaf de Portugese gemeenschap ongeveer 7000 gulden uit aan armenzorg. Een kwarteeuw later, in 1665-'66, was dat bedrag geëxplodeerd tot 32.000 gulden. Bijna al het geld van de gemeente ging eraan op, en daardoor bleef er te weinig over voor bijvoorbeeld het onderhoud van synagogen, het loon van personeel en de aanleg van een nieuwe begraafplaats, waaraan grote behoefte was.

De Sefardim maakten daarom regelmatig gebruik van het recht nieuwelingen toegang tot hun gemeenschap te weigeren. In 1670, het jaar waarin ook werd begonnen met de bouw van de grote synagoge, nam de gemeenschap een radicale beslissing: de grote groep van Hoogduitse en Poolse arme Joden kreeg geen financiële hulp meer. De uitgaven aan armenzorg daalden toen even – naar ongeveer 13.000 gulden per jaar –, maar in de jaren 1690 waren ze al weer opgelopen tot ruim 50.000 gulden.

Wellicht kwam dat doordat de regel die de Duitsers en Polen uitsloot niet altijd even streng werd gehandhaafd. Hoe dan ook besloot de Portugese gemeente nog strenger te zijn. Alleen Spaanse en Portugese Joden kwamen nog in aanmerking voor bedeling – officieel dan.

Rode cijfers

Het is heel begrijpelijk dat de Portugese gemeente beperkingen instelde: de belastingdruk was inderdaad erg hoog. Het welgestelde deel van de gemeenschap werd bovendien geacht nog extra te betalen via allerlei liefdadige verenigingen en broederschappen. Deze *hebra* waren organisatorisch vaak nauw verweven met de synagoge. Soms kregen ze ook hun geld daarvandaan, maar vaker draaiden ze op de giften van rijke leden.

Vereniging Bikur Holim (Het Bezoeken van de Zieken) bijvoorbeeld, werd bestuurd door *parnassim*. De verzorging van zieken betaalden zij uit de contributie van de leden. Honen Dalim (Bescherming van de Armen), vroeg tien gulden entreegeld aan nieuwe leden. Dat

geld werd gebruikt om leningen te verstrekken aan arme Joden. Hase Hamaharacha (Brandstapel op het Altaar), opgericht in 1713, gebruikte contributie om brandhout te kopen voor de armen. Blijkbaar was er niet genoeg voor iedereen want het hout werd per loting aan de gelukkigen toegewezen. Zo was er een heel scala aan verenigingen waaraan vooraanstaande Joden hun steun moeilijk konden weigeren.

De grote last op de schouders van de rijke Joden leidde in 1675 tot een rel rond koopman Isaac Permacor, die vond dat hij in de jaren daarvoor veel te veel belasting had betaald. Daarom weigerde hij verder te betalen en hij kreeg daarin de steun van zo'n honderd gezinnen. De spanningen met de parnassim liepen hoog op en de zaak kwam pas tot een einde toen de leiding van de synagoge dreigde met excommunicatie en de opstandelingen besloten toch maar te over de brug te komen. Permacor moest in de synagoge God en de gemeenschap om vergiffenis vragen.

Ondanks de protesten zou de armenzorg in de decennia na deze kwestie alleen maar zwaarder gaan wegen. Tussen 1675 en 1750 verdrievoudigde het aantal gezinnen dat helemaal van de armenzorg leefde: van 239 naar 744. Dat kostte steeds meer geld en de gemeente sloot het boekjaar vaker en vaker in de rode cijfers. De parnassim probeerden dat op te lossen door de belastingen te verhogen, maar dat kon uiteraard niet tot in het oneindige. Daarom werden de regels rondom de armenzorg steeds strenger. Vanaf 1750 mochten nieuw getrouwde stellen bijvoorbeeld pas na vier jaar aanspraak maken op steun.

Een meer structurele oplossing zochten de parnassim in het wegsturen van armen. Sommige nieuwkomers kregen geld, zolang ze maar beloofden verder te reizen: naar Engeland bijvoorbeeld, maar ook naar Noord-Amerika of Suriname. Daar zouden ze makkelijker een bestaan kunnen opbouwen. Zo ontstond ook het plan om gezonde vrijgezelle mannen tussen de twintig en de vijftig te dwingen werk te zoeken in de Nieuwe Wereld.

Karig

Langzaam kwam er inderdaad een stroom emigranten uit Amsterdam op gang. Halverwege de achttiende eeuw vertrokken grote aantallen Joden naar elders, in de hoop op een beter bestaan. De armenzorg in Amsterdam was te karig geworden. Dat kwam natuurlijk door de grote aantallen armen die een beroep deden op steun, maar ook doordat het gedaan was met de grote rijkdom van de Sefardische gemeenschap.

De zware last van de armenzorg had de kas uitgeput en bovendien waren de hoogtijdagen van de Amsterdamse handel voorbij en dat voelden de Joodse kooplieden ook. De imposta leverde steeds minder op en de Sefardim die nog wel geld hadden voelden zich steeds minder geroepen extra giften te doen, hoe nadrukkelijk de leiding van de synagoge daar ook om vroeg.

Naarmate de rijkdom van de Portugese gemeenschap afnam, werd Amsterdam minder aantrekkelijk voor arme Joden van buiten. Er was steeds minder geld voor armenzorg, en daardoor was Amsterdam niet langer de magneet die het in de Gouden Eeuw was geweest. Het was enigszins paradoxaal: er kwam een einde aan het steeds hoger oplopen van de tekorten doordat de Sefardische gemeenschap armer werd.

Tegen die tijd was het officieel gedaan met de bijzondere positie van de Joden: in 1795 kregen zij dezelfde rechten als alle andere inwoners van de Republiek en konden ook zij een beroep doen op de burgerlijke armenzorg.